

GOSPODARSKI POKAZATELJI U ISTOČNOJ SLAVONIJI I SRIJEMU

<https://doi.org/10.47960/2831-0322.2022.2.26.127>

Sažetak

Cilj je ovoga rada prikazati gospodarsko stanje i njegove karakteristike u istočnoj Slavoniji i Srijemu na osnovi relevantne literature, kao i dostupne arhivske građe vezane za drugu polovicu 19. stoljeća i početak 20. stoljeća. U radu se promatra gospodarska aktivnost, koja uključuje proizvodnju i razmjenu roba, na području istočne Hrvatske i Srijema s kraja 19. i početka 20. stoljeća uzimajući u obzir cjelokupno društveno-političko okruženje. Na poljoprivrednim površinama istočne Slavonije i Srijema izrazito prevladava proizvodnja žitarica (pšenice i kukuruza), voća (jabuke, šljive, kruške), razvijeno je vinogradarstvo i stočarska proizvodnja u kojoj prevladava svinjogojstvo. Zbog gospodarskoga razvoja, koji dominantno obilježava rast poljoprivredne proizvodnje, obrtništva, prometa i trgovine, razvili su se Osijek, Vukovar i Vinkovci.

Ključne riječi: gospodarstvo; poljoprivredna proizvodnja; obrtništvo; promet; istočna Slavonija i Srijem.

1. Poljoprivreda – temelj gospodarstva

U većini slavonskih i srijemskih mjesta poljoprivreda je temelj gospodarstva. Riječ je o području terasne nizine s polojem rijeka Vuke, Save i Drave. U tome su području prevladavale šume hrasta lužnjaka i običnoga graba, što je prouzročilo veliko širenje travnjačke vegetacije. Radi osnaživanja ratarske poljoprivrede tijekom 19. stoljeća snažnije dolazi do iskorjenjivanja šuma (krčenje, sječa, paljenje i slično). Tako su, primjerice, poljodjelskom aktivnošću,

ZVJEZDANA
PENAVA
BREKALO*

Pregledni članak

Review article

UDK: 338.432(497.54)

Primljeno: 6. rujna 2022.

* dr. sc. Zvezdana Penava Brekalo, doc., Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Fakultet za obrazovne i odgojne znanosti, z.penavabrekalo@foozos.hr

regulacijama i hidromelioracijama na području Srijema oko rijeke Vuke šume iskrčene s više od 90 % površina. Njih su u najvećoj mjeri zamijenile oranice, a rjeđe travnjaci.¹

Prateći izvore koji se tiču poljoprivredne djelatnosti, može se uočiti da je znatnije poboljšanje nastupilo nakon revolucionarnih zbivanja 1848./1849. godine, kada je seljaštvo svoju egzistenciju počelo osiguravati na selištu (oranice i livade).² Veličina selišta bila je normirana po kakvoći zemlje. Pri tome su postojala tri razreda veličine selišta. Selišta su najčešće dijeljena na 1/8 ili 1/4. Okućnica je iznosila jedno jutro. Pojedina seljačka obitelj, ali i kućna zadruga, rijetko je uživala cijelo selište jer su površine selišta uz okućnicu bile ograničene. Pri tome su oranice i livade, nakon obavljene regulacije, u potpunosti određivane prema propisima terezijanskoga urbara i zakona iz 1836. godine. Tako je selište postalo seljačka baština, a feudalac nije imao pravo staviti je u alodij. Iznimke su bile slučajevi kada bi preminuli svi članovi seoske obitelji ili slučajevi potpuna nemara seljaka za obradu zemlje. Od plodova s toga zemljišta seljak je uzdržavao svoju obitelj te snosio privatne i državne daće.³

Utjecalo je to na kvalitetu seljakova života, a prinosi i prihodi agrarne proizvodnje uvelike su se povećali jer je u agrar uveden dvopoljni sustav, a ugar se potpuno napustio. Plugom se oralo duboko, a sijalo se i radilo u određeno godišnje doba. Da bi povećali prihode pojedinih ratarskih vrsta (kultura), seljaci su zemlju gnojili kravljim, konjskim, kozjim i ovčjim gnojivom.⁴

Kako je vrijeme odmicalo, sve je očitije bilo da je gnojenje jedan od najvažnijih elementa u agraru, odnosno u biljnoj proizvodnji. O tome govore podatci s početka 20. stoljeća, kada se u Slavoniji i Srijemu pomalo, a potom i obilnije, rabe i umjetna gnojiva iz prvih hrvatskih tvornica gnojiva. Brojna istraživanja pokazala su da mineralna gnojiva imaju golemo značenje za povećanje poljoprivredne proizvodnje, posebice kada je riječ o pšenici, kukuruzu

¹ Usp. Igor Karaman (ur.), *Vukovar – vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, Nakladna kuća „Dr. Feletar“ Koprivnica, Zagreb, 1994., str. 45.

² U ranijemu su razdoblju vlastelinovi podložnici za uživanje selišta morali davati određene feudalne rente u obliku radne snage i naturalnih proizvoda, a rjeđe novčanu rentu.

³ Usp. HR – Državni arhiv u Osijeku (dalje DAOS), arhivski fond 40, Upravna općina Čepin, kutija 1, Zadruga dioba.

⁴ Usp. Zlata Živaković-Kerže, „Gospodarstvo“, *Retfala: prilozi za proučavanje povijesti grada Osijeka*, Osijek, 2000., str. 22; HR-DAOS-40, Upravna općina Čepin, kutija 22, Narodno gospodarstvo, fascikl Razno; I. Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije (1750 – 1918.)*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2000., str. 170.

i šećernoj repi. Sve to pokazuju podatci zabilježeni u tablicama 1 i 2 po navedenim petogodišnjim razdobljima.

Tablica 1. Ukupna i specifična potrošnja gnojiva u Republici Hrvatskoj⁵

Godina	Ukupna potrošnja gnojiva u tonama	Specifična potrošnja hranjive tvari u kg po ha obradive površine
1963.	467 083	66
1968.	469 950	90
1973.	506 037	112
1978.	502 175	115
1983.	510 214	143
1988.	774 945	198
1993.	382 050	129
1998.	428 266	111

Tablica 2. Potrošnja mineralnoga gnojiva prema pojedinim ratarskim kulturama⁶

Razdoblje	Potrošnja hranjiva po ha obradive površine u kg	Prosječni prihodi mc/ha			
		pšenica	kukuruz	šeć. repa	suncokret
1958. – 1962.	34,4	18,3	24,8	287	15,8
1963. – 1967.	54,6	22,3	29,6	384	16,4
1968. – 1972.	73,3	26,6	33,2	411	16,7
1973. – 1977.	89,7	32,3	39,8	437	17,6

Podatci očitno pokazuju da je u navedenim petogodišnjim razdobljima potrošnja mineralnih gnojiva neujednačena, i to najviše od 1985. do 1990. godine, a po svršetku Domovinskoga rata ponovno dosiže razinu iz 1978. godine. Istodobno je razvidno kolabiranje i u prinosima.

2. Odlike poljoprivrede prožete svakodnevicom

Tijekom 19. i 20. stoljeća seljaci su sijali sve vrste žitarica, najviše pšenicu, raž, ječam i kukuruz. Uzgajali su zob za svinje te kupus, grah, grašak i uljanu repicu. Žene su sijale i lan tkajući i izrađujući od njega i od kupljena pamuka košulje i gaće, oplečke, tepihe, stolnjake i druge predmete. Pšenica se žnjela

⁵ Ivan Gašpar – Vladimir Barbić, „Proizvodnja i primjena mineralnih gnojiva u Hrvatskoj“, u: Zlata Živaković-Kerže (ur.), *Agronomi – sudionici i svjedoci vremena 1950.–2000.*, Grafika d.o.o. Osijek – Društvo agronoma Osijek, Osijek, 2000., str. 166.

⁶ Isto.

kosom i srpom. Prvo bi muškarci pokosili kosom, a potom bi žene, rukohvat po rukohvat, srpom kupile i slagale žito u snopove. Usporedno s tim snoplje se slagalo u krstine. Budući da nije bilo vršalica, na gumnu se žito ručno vršilo mlaćenjem vilama ili pomoću konja te se potom spremalo u hambar. Seljaci koji nisu imali hambar spremali su ga na tavan koji je imao pod. Pšenicu su mljeli žrvnjem, no većina je svoje žito vozila kolima (po 10 do 12 vreća) u obližnji Osijek gdje su brojne vodenice na Dravi dan i noć mljele žito. Isto su činili i mještani u blizini Vukovara, grada na Dunavu. Vodeničari i mlinari uzimali su ušur, onoliko koliko im je pripadalo od količine samljevena žita. Nakon meljave seljaci su vreće s brašnom vraćali kući te su od njega pravili kruh ili fino brašno (tzv. nuler). Ono im je služilo za pravljenje kolača, koji su zaslađivani medom, a najčešće za savijače od sira, oraha i pekmeza. Za hranu se u slavonskim i srijemskim selima najviše rabio grah, krumpir i kupus, i to najčešće začinjen mašću. Godišnje se po stanovniku trošilo oko 10 oka⁷ masti i 40 do 50 oka mesa.⁸

U Slavoniji i Srijemu krumpir se tijekom 19. stoljeća rabio za hranu u neznatnim količinama, pa su tzv. gladne godine bile česte. Muškarci su na livadama kosili dva puta djetelinu i travu potrebnu za konje i krave. Na polju se sijeno prvotno slagalo u plastove, a potom kod kuća u kamare. Postupan porast proizvodnje stočne hrane zasigurno je bio posljedica podjele pašnjaka između gospoštije i seljaka.⁹ Prema dostupnim izvorima stanovnici iz okolice Osijeka (Retfala, Čepin, Vladislavci, Petrijevc, Bizovac, Tenje i druga mjesta) od cjelokupna uroda trećinu su prodavali na gornjogradsnoj tržnici grada Osijeka, a stanovnici Antina i drugih obližnjih mjesta stanovnicima Vinkovaca.¹⁰

Stanovnici Dalja, Erduta, Iloka i drugih mjesta u okolici Osijeka i Vukovara uzgajali su i vinovu lozu.¹¹ Bilo je više sorta vinove loze – rizling, graševina, sovinjon, burgundac, traminac, portugizac, kadarka, muškati te izmiješane stolne sorte. U Srijemu se, primjerice, na području Eltzovoga, odnosno Vukovarskoga vlastelinstva najviše proizvodilo vino „Schiller, Riesling i Rotwein“¹².

⁷ Jedna oka iznosi 2,78 funte ili 1,54 kg.

⁸ Usp. Z. Živaković-Kerže, „Gospodarstvo“, *Retfala*, str. 22; HR-DAOS-40, Upravna općina Čepin, kutija 22, Narodno gospodarstvo, fascikl Razno; I. Karaman, *Hrvatska na pragu...*, str. 170.

⁹ Usp. isto.

¹⁰ Usp. „Razne vijesti“, *Vjesnik Virovitičke županije*, br. 11, Osijek, 1. lipnja 1893., str. 87.

¹¹ Usp. I. Karaman, *Hrvatska na pragu...*, str. 175; DAOS-40, Upravna općina Čepin, kutija 1, Narodno gospodarstvo.

¹² HR-DAOS-fond 477, Vukovarsko vlastelinstvo, Knjiga 947, Očevidnik vina 1885.-1913.

Vino su proizvodili za vlastite potrebe, a dio za prodaju na trgovima većih slavonskih i srijemskih trgovišta i gradova.

Vinogradarstvo je i u 20. stoljeću ostala važna poljoprivredna grana za stanovnike Slavonije i Srijema. Doduše, u pojedinim vremenskim razdobljima (tablica 3) proizvodnja grožđa i površina vinograda stagniraju. Pokazatelji su to kupovne moći, što je ujedno i odraz ekonomskih prilika. To se itekako odrazilo i na podrumске kapacitete, što je vidljivo u tablici 4.

Tablica 3. Površine velikih proizvođača vina u istočnoj Hrvatskoj u razdoblju od 1950. do 2000.¹³

Vinarija	Površina u hektarima 1950.	Površina u hektarima 1990.	Površina u hektarima 2000.
<i>Erdutski vinogradi d.o.o., Erdut</i>	162 ha	417 ha	361 ha
<i>Belje d.o.o., Darda</i>	20 ha	750 ha	520 ha
<i>Biskupijski ordinarijat, Mandićevac</i>	-	-	27 ha
<i>Đakovačka vina d.o.o., Đakovo</i>	153 ha	276 ha	335 ha
<i>Feravino d.o.o., Feričanci</i>	120 ha	136 ha	169 ha
<i>Ukupno:</i>	432 ha	1 679 ha	1 412

Tablica 4. Podrumski kapaciteti velikih proizvođača vina u istočnoj Hrvatskoj 2000.¹⁴

Vinarija	Podrumski kapaciteti u vagonima
<i>Erdutski vinogradi d.o.o. (Erdut)</i>	600
<i>Belje d.o.o. (Darda)</i>	824
<i>Biskupijski ordinarijat (Mandićevac)</i>	35
<i>Đakovačka vina d.o.o. (Đakovo)</i>	450
<i>Feravino d.o.o. (Feričanci)</i>	212

3. Agroekonomske odnose i velike promjene

Do sredine 19. stoljeća seoska je kućna zadruga bila osnovna radna organizacija, a najveći je udio zarade dolazio od poljoprivrede (agrara). Seoske

¹³ Tatjana Vuković – Slobodan Čapin, „Vinogradarstvo i vinarstvo“, u: Z. Živaković-Kerže (ur.), *Agro-nomi...*, str. 136.

¹⁴ Isto.

zadruga bile su organizacije seoskih obitelji, gospodarstava i domaćinstava. Članovi zadruge živjeli su od obrade zemlje, stočarstva i dohotka koji su stjecali trgovinom i drugim oblicima rada. Kućnom je zadrugom upravljao kućni starješina (kućedomaćin) koji je odgovarao za rad, red i gospodarsko stanje kućanstva. Te su zadruge bile dio tradicionalnoga slavonskoga i srijemskoga društva, a na njihovo održanje uglavnom je utjecao ondašnji ruralni agrarni kompleks koji je uglavnom funkcionirao u obliku naturalnoga sustava proizvodnje. K tomu treba pridodati i činjenicu da je u to vrijeme bio ograničen opseg robne razmjene trgovinsko-prometnim vezama, pa je seljaštvo veći dio vlastitih materijalnih potreba podmirivalo iz proizvodnje na vlastitome gospodarstvu i u domaćinstvu, ili neposrednom razmjenom u samome mjestu stanovanja, ili pak u obližnjim slavonskim i srijemskim trgovištima i gradovima. U svemu tome presudni su bili interesi ondašnjih plemićkih obitelji Adamovića-Čepinskih, Prandau iz Valpova, erdutskih Cseha i vukovarskih Eltzovih, koji su nastojali osigurati brojnu i jeftinu radnu snagu za svoje veleposjede.¹⁵

Među spomenutom radnom snagom bili su nadničari iz obližnjih mjesta, primjerice iz Čepina: Marija Berić, Stjepan Mazur, Josip Blagojević, Janoš Ćinčan; iz Bizovca: Martin Fischbach, Johanna Fischer, Ivan Gabor, Ana Grlica, Antun Heiberger, Dragutin Heller i Eva Herbst; iz Samatovaca: Marko Novoselić i Marko Horvat; iz Petrijevac: Stjepan Ivšić, Adam Janković, Karlo Keller, Reza Kleinhaus, Pavo Kovačević, Vazul Maris, Adela Martin, Josip Monár, Elék Nagy, Janoš Nagy, Lovro Prodić i Josip Reisz; iz Ladimirevaca: Krsto Röhl, Stjepan Saray, Marija udova Staude, Marija Škarić, Antun Šott, Adam Špirka i Franjo Taus; iz Ernestinova: Dragutin Valaško, Franjo Valentini, Florijan Vigant, Franjo Zimmermann i Vendelin Zimmermann, te brojni nadničari iz drugih slavonskih i srijemskih mjesta.¹⁶

Potkraj 19. stoljeća nastupaju velike promjene u agroekonomskim odnosima. Ponajprije, dokinuti su zemljoposjednički privilegiji plemstva i pripadnika drugih povlaštenih zemljoposjedničkih staleža ukidanjem njihova isključiva prava na posjedovanje zemljišta. Također je dokinuta obveza seljaštva da zemljoposjednicima daje tzv. feudalnu rentu za dodijeljeno obradivo zemljište. Time je uklonjena seljakova podložnička ovisnost o nositeljima feudalnih

¹⁵ Usp. I. Karaman, *Hrvatska na pragu...*, str. 175; DAOS-40, Upravna općina Čepin, kutija 1, Narodno gospodarstvo.

¹⁶ Usp. HR-DAOS-728, Osnovna škola Bizovac, glavni imenik polaznika (od školske godine 1875. do 1934.), Knjiga inventara br. 452.

prava. No, posljedica je toga postupno odumiranje seoskih kućnih zadruga koje su do početka 20. stoljeća potpuno nestale iz agrarno-ruralnoga kompleksa, što je od 1895. do 1918. nepovoljno utjecalo na strukturu seljačkoga posjeda. Naime, povećan je broj malih posjeda nasljednom podjelom i raspadom kućnih zadruga, pa je velik dio seljaka ratara u slavonskim i srijemskim mjestima živio na malome posjedu, do pet jutara zemlje, uzgajajući većinom pšenicu, ozimi ječam, grašak, crvenu djetelinu za konje i djetelinu lucernu za krave.¹⁷

4. Obilježje trgovine i prometa

Gospodarski temelj slavonskoga i srijemskoga stanovništva bila je poljoprivreda, pa su trgovci i veletrgovci¹⁸ u većim izvanagrarnim središtima (Osijek, Vinkovci, Vukovar, Ilok, Srijemski Karlovci, Petrovaradin i Zemun) i putujući pokućarci trgovali poljoprivrednim proizvodima, i to pšenicom, ječmom, zobi, kukuruzom, grahom te napolicom¹⁹. Među vodećim trgovcima iz osječke okolice bili su židovski trgovci sitničarskom i drugom robom, i to iz Bizovca Mavro Adam, Mavro Adelhaida, Lavoslav Fischer, Ilija Krauss, Rozalija Krauss i Jakov Lang, iz Valpova Samuel Lang te iz Petrijevacu Jakov Lion i Makso Lion.²⁰ U Vukovaru je također bilo nekoliko zapaženih trgovaca među kojima su se isticali trgovac drvima Aleksa Dragić, trgovkinja porculanske robe Sabina Klein, trgovac hranom Ladislav Rosenfeld, trgovac manufakturnom robom Petar Bogdanović, trgovačka agentura Hita Lukić, Tošo Selaković, Gustaf Posavac i drugi trgovci.²¹

Budući da je trgovina domaćim agrarnim i stočarskim proizvodima bila razvijena, ti proizvodi iz Slavonije i Srijema nalazili su se na tržištu susjednih naroda i država. Međutim, svaki jači zamah trgovine, osobito one izvozne, sustavno je zaustavljan tarifnim i carinskim odredbama, onemogućujući joj

¹⁷ Usp. Zdenka Šimončić-Bobetko, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj*, Hrvatski institut za povijest – AGM, Zagreb, 1997., str. 18; I. Karaman, *Hrvatska na pragu...*, str. 180; HR-DAOS – 40, Upravna općina Čepin, kutija 7, (Popis 1).

¹⁸ Dio malobrojne trgovačke elite.

¹⁹ Smjesa koja se sastoji od 50 % pšenice i 50 % ječma.

²⁰ Usp. Z. Šimončić-Bobetko, n. dj., str. 18; I. Karaman, *Hrvatska na pragu...*, str. 180; HR-DAOS – 40, Upravna općina Čepin, kutija 7, (Popis 1), br. 17.

²¹ Usp. HR-Državi arhiv u Vukovaru, Arhivski sabirni centar u Vinkovcima, Gradsko poglavarstvo Vukovar, Porezna glavna knjiga za 1922, Novi Vukovar, sv. 1, knjiga br. 79.

time pravu konkurentnost. Ne iznenađuje stoga što je gospodarstvo navedenih krajeva itekako trpjelo.²²

Što se trgovanja i trgovine tiče, veliko su značenje imali sajmovi koji su osiguravali periodične sastanke kupaca i prodavača. Održavali su se u trgovištima određenih gradova u koje je bio omogućen dogon stoke i doprema raznovrsne robe, ali i njihovo kupovanje i otpremanje u sve krajeve Austro-Ugarske Monarhije i drugih država. Sajmovi su bili godišnji, mjesečni i tjedni. Godišnji sajmovi, osobito proljetni i jesenski, posebice su bili dobri i po dogonu stoke i po trgovini. Mjesečni i tjedni sajmovi bili su manji i uglavnom se trgovalo za mjesne potrebe. Sajmovi su obično trajali 3 do 14 dana, što je kupcima omogućavalo dobar izbor, a obrtnicima i trgovcima iz udaljenijih krajeva isplatilo se dolaziti na okupljanja koja su duže trajala.

Za živahnu trgovinu na sajmovima najzaslužniji je bio velik izbor raznovrsne stoke. Konji, kobile, volovi, krave, telad, junad, sitne životinje, ovce, jarci, svinje (utovljene i odojci), koze s kozličima te kože divljih životinja prodavani su gotovo isključivo na sajmovima. Seljaci su višak svoga žita (pšenica, kukuruz, raž, ječam i zob) također dovozili na sajmove gdje bi ga onda trgovci kupovali i dalje otpremali. Na sajmove se dopremalo domaće i uvezno sukno, platno, muška i ženska odjeća od sukna i kože, vosak, sol, vino, ribe (svježe i soljene), med, sir, pređa i lan. Tu se moglo pronaći i letava, kolaca, dasaka (debljih i tanjih), drva i pokućstva. Što je ponuda bila veća, to je trgovina bila življa, a i cijene su bile povoljnije.²³

Na osječke stočne sajmove najviše se dogonila rogata stoka, konji i svinje. Onamo su dolazili trgovci raznom robom, obrtnici i seljaci iz okolnih mjesta. Trgovci stokom ponekad su u Osijek dolazili i na konak kako bi se unaprijed upoznali s trenutačnim prilikama te si priskrbili bolje sajmovno mjesto.²⁴

²² Usp. Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (dalje HDA), Depozit br. 36 (1949.); Antun Cuvaj, *Povijest trgovine, obrta i industrije Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. 1., *Od najstarijih vremena do nagodbe 1868.*, str. 58.

²³ Usp. Marko Kadić, „Uloga sajмова u veterinarstvu i stočarsko-privrednomu životu naroda u prošlosti u Slavoniji“, *Godišnjak Matice hrvatske u Vinkovcima*, Vinkovci, 1970., str. 129-130.

²⁴ Usp. *Vjesnik Zupanije Virovitičke*, br. 14, Osijek, 1899., str. 113.

Tablica 5. Promet stoke na stočnome sajmu u Osijeku u prvome kvartalu 1896.²⁵

Vrsta stoke	Ponuđeno za prodaju	Prodano	%
<i>Goveda</i>	225	181	80,4
<i>Konji i ždrebad</i>	2 207	261	11,8
<i>Svinje</i>	7 581	7 581	100

Gotovo istodobno sa stočnim sajmovima održavali su se i robni sajmovi na kojima se trgovalo raznim vrstama brašna, svinjskom masti, slaninom, medom, košnicama, ovčjom vunom, suhom riječnom ribom, ribama pohranjenim u špiritu, pivom, ribljom masti, čahurama svilene bube, crijepom i drugim proizvodima. Kupci su u srijemske gradove i trgovišta dolazili iz susjedne Ugarske (Mađarske), tj. iz Bačke i Banata, odnosno iz obližnjih prekodunavskih mjesta u Ugarskoj. U pristaništima grada Osijeka te u srijemskim riječnim lukama radnici su svakodnevno u parobrode tovarili pijesak, crijep, lončarske i pećarske proizvode koji su se izvrsno prodavali u Vlaškoj i Moldaviji. U Srijemu se trgovalo i drvom jer se, unatoč veliku šumskomu bogatstvu, tu nije razvila drvena industrija, nego se od druge polovice 19. stoljeća povećala sječa šuma i trgovina drvnom građom koja se najviše izvozila.²⁶

Robni sajmovi omogućavali su trgovcima i obrtnicima da svoju robu prodaju i na veliko. Mnogobrojni su obrti jedva i mogli opstati bez sajamske trgovine, pa je njihov rad bio proračunan i usmjeren prema sajamskomu prometu. Riječ je osobito o robi koja je trebala seljaštvu. Stoga su svoje rukotvorine dovozili ponajviše užari, remenari, kolari, bačvari, opančari, postolari, šeširdžije, ćurčije (kožuhari, krznari), krojači, abadžije (krojači seljačkih odijela) te limari, lončari, četkari, pletači i ini obrtnici. Na osječkim sajmovima bilo je i trgovaca platnenom robom i suknama, kao i trgovaca najrazličitijom sitnom robom, posuđem, noževima i ostalim priborom nužnim za svako kućanstvo. Svoje mjesto nalazili su i prodavači igračaka te licitari s različitim kolačima i slatkišima.

Međutim, osječki su trgovci i obrtnici prigovarali nelojalnoj konkurenciji trgovaca i obrtnika iz susjednih ugarskih županija, posebice iz Baranje, koji su na osječke sajmove donosili jeftiniju robu, najčešće slabije kakvoće. Da bi

²⁵ Usp. isto.

²⁶ Usp. I. Karaman, *Hrvatska na pragu...*, str. 166-167; I. Karaman, „Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkog društva do Prvog svjetskog rata“, *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, Zagreb, 1981., str. 307; Vlado Horvat, *Obrt i trgovina u Vukovaru*, Gradski muzej Vukovar, Vukovar, 2003., str. 90-91.

zaštitilo domaće tržište, osječko Gradsko poglavarstvo pripremio je početkom 20. stoljeća propis prema kojemu se tražila obrtnica i od „pograničnih vašardžija“. Time se nastojalo povećati kakvoću robe na sajmovima. Radi zaštite svoga dohotka, ali i kupaca, Gradsko je poglavarstvo upozoravalo i na pojavu gradskih piljara koji su dolazili iz Osijeka ili iz okolice (Retfale, Čepina i drugih mjesta) te prekupljivali uz niske cijene raznovrsnu živež – jaja, maslac, živad, povrće, razno voće i drugo – pa tu robu donosili na osječki sajam i prodavali je po znatno višim cijenama. Mnogi su čak na cesti, izvan gradskoga područja, dočekivali seljake koji su, ne znajući kakve su cijene na tržnici, svoje proizvode prodavali ispod cijene.²⁷

U cjelokupnu slavonskome gospodarstvu najistaknutije je mjesto imao Osijek, veliko izvanagrarno ekonomsko središte u kojemu su se snažno razvijali industrija, obrt, trgovina i bankarstvo. Sve je to utjecalo na broj i raznovrsnost ekonomske strukture stanovništva početkom 20. stoljeća, što je i razvidno u tablicama 6 i 7.

Tablica 6. Ekonomska struktura stanovništva Osijeka godine 1900. i 1910.²⁸

Godina	Prvotna produkcija	Obrt, industrija	Trgovina, vjeresijstvo, promet	Ostalo	Ukupno
1900.	2 348	7 477	3 905	11 200	24 930
1910.	2 158	11 323	5 767	12 140	31 388

Tablica 7. Postotak ekonomske strukture stanovništva Osijeka godine 1900. i 1910.²⁹

Godina	Prvotna produkcija	Obrt, industrija	Trgovina, vjeresijstvo, promet	Ostalo	%
1900.	9,42	30,00	15,66	44,92	100,00
1910.	6,87	36,07	18,38	38,68	100,00

Analitičkim pristupom iz tablica se može zaključiti da stupanj ekonomskoga razvoja Osijeka 1910. godine još nije toliko visok da bi se ubrzano mogli povećati trgovina, novčarstvo i promet. Te gospodarske grane rastle su znatno sporije od obrtno-industrijske. Međutim, ipak se uočava lagan rast. Stoga se može

²⁷ Usp. HR-DAOS-6, fond Gradsko poglavarstvo, kutija 1101., spis 21./1874.; kutija 1107., spis 3602./1874.

²⁸ Božena Vranješ-Šoljan, „Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća (Socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890.-1914.)“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 24 (1991.) 1, str. 105, 108.

²⁹ Isto, str. 106, 109.

reći da je Osijek u navedenu razdoblju važno središte industrijsko-obrtničkoga poduzetništva.

5. Suhozemni i vodeni promet – bitan pokazatelj gospodarstva

Gotovo istodobno, mimo sajmova, otprilike 33 % poljoprivrednih proizvoda otpremalo se suhozemnim prometnicama (cestama i željeznicama) iz pojedinih srijemskih sela do Vinkovaca, Vukovara i Zemuna, a potom parobrodima Savom i Dunavom na inozemna, ali i na tuzemna tržišta. Iz Slavonije i Srijema povećana je i trgovina vinom i rakijom. Od druge polovice 19. stoljeća u Slavoniji i Srijemu osnažio je i riječni putnički promet, pa se na rijeci Dravi od Osijeka do Aljmaša, mjesta na ušću Drave u Dunav, i u Vukovaru pojavila prijevremena potreba za lukama, i za putnički i za robni promet. I u Iloku se pojačao putnički promet. Zato je Agencija parobrodarskog dunavskog društva do kraja 19. stoljeća izmjestila postojeću riječnu postaju s Lovke u samo mjesto Ilok. U donjem Iloku otvorena je parobrodarska agencija, a uz samu obalu izgrađena je pristanišna zgrada s čekaonicom za putnike. Tu je Agencija posjedovala prostrano spremište za pristiglu robu i prostorije za osoblje. Budući da je na europskim tržištima zanimanje za poljoprivredne proizvode iz Slavonije i Srijema bilo veliko, devedesetih godina 19. stoljeća poskupjeli su kukuruz i žitarice, pa je dio usjeva od Osijeka³⁰ Dravom i Dunavom parobrodima plovio prema Budimpešti i dalje, a dio rijekom Savom do Siska. Potom je od Siska upućivan cestama prema jadranskoj luci Rijeci. Istodobno se u Osijeku, Vukovaru, Vinkovcima i Zemunu kombinirao vodeni i suhozemni promet (cestovni i željeznički). Što se Vukovara tiče, taj se promet odvijao u okviru postojećih 43 brodarskih postaja na Dunavu, Savi, Tisi i Begi; na dunavskome području izvan Kraljevine Hrvatske i Slavonije od Pančeva do Novoga Sada, na području Tise mjesta Bač, Petrovo Selo, Kerekto,

³⁰ U predstavi koju je Kapetansko vijeće Grada i Kotara Rijeke u siječnju 1845. godine podnijelo ugarskomu palatinu projektant Carl Maria von Wallau istaknuo je važnost Društva za brodski promet u Osijeku te je iznio tehničke pojedinosti oko svladavanja kanala kod Tomašanaca i opće nedoumice vezane za financiranje cjelokupnoga projekta izgradnje željezničke pruge koja je trebala ići od Vukovara preko Osijeka do Rijeke, s odvojkom koji bi povezao Osijek s Đakovom preko Vrpolja, a u budućnosti dobio spoj na planiranu prugu prema Brodu na Savi i Zagrebu. Usp. Bernard Stulli, *Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825 – 1863*, knjiga I., Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 1975., str. 446, 473.

Szenta, Mohol, Ada, Bežki kanal, Veliki Bečket, te na savskome području Brod na Savi (današnji Slavonski Brod), Sisak i Zagreb.³¹

Vukovar je najistaknutije trgovačko i prometno mjesto u Srijemu te važno stovarište za bosanske trgovce koji su trgovali preko Rajeva Sela i Brčkoga. Stoga je, kao najzapadnije mjesto za gradnju željezničkoga mosta preko Dunava, planiran kao ishodište za željezničku prugu koja bi bila spona s Jadranskim morem. Pitanje izgradnje mosta preko Dunava kod Vukovara bilo je aktualno sve do 1845. godine, kada se ponovno razvila misao da se budući kanal Sava – Dunav željeznicom spoji s Jadranom. Planirana željeznička pruga prolazila bi preko Vukovara i Osijeka. No, revolucionarna zbivanja 1848. godine onemogućila su provedbu te zamisli. Iako se 1856. godine ponovno aktualiziralo to važno gospodarsko pitanje, i to posebice radi izvoza ugljena iz južne Ugarske, do provedbe toga plana nije došlo.³²

6. Prema modernizaciji

Počeci industrijalizacije u Slavoniji i Srijemu svodili su se na zanatstvo unutar kojega su se osobito razvile sljedeće obrtničke grane: odjevni obrt (tkalaštvo, opančarstvo, čohaštvo, kožarstvo, čizmarstvo, klobučarstvo i dr.) te obrti za prerađivanje hrane. Međutim, obrtnici su se pod pritiskom nagle industrijalizacije ili proletarizirali ili jedva održavali vodeći svoje radionice s jednim, dvojicom ili trojicom pomoćnika. Proletarizacija obrtnika i još nesigurniji položaj obrtničkih pomoćnika (kalfa) doveli su do radničkoga pokreta u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. Začetke organiziranja radničkoga pokreta nalazimo upravo u Osijeku gdje je godine 1867. osnovano prvo radničko društvo pod nazivom Osječko radničko obrazovno društvo. Pravila Društva potpisali su krojač Antun Prpić, rukavičar Georg Früllich, brijač Andrija Kovačić te krojači Franz Klug, Aleksander i Lorenz Gauss.³³

³¹ Usp. „Domaće vijesti“, *Sriemske novine*, br. 11, Vukovar, 14. ožujka 1891.; „Potrebe Novog Vukovara“, *Sriemske novine*, br. 32, Vukovar, 6. kolovoza 1892.; „Domaće vijesti“, *Sriemske novine*, br. 31, Vukovar, 1. kolovoza 1891.

³² Usp. A. Cuvaj, *Povijest trgovine...*, sv. 1., str. 63; HDA, Depozit br. 36 (1949.).

³³ Ive Mažuran, „Prvo radničko društvo u Osijeku“, Materijali naučnog skupa Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama – Osijek 1867., Slavonski Brod, 1969., str. 45-78; I. Mažuran, *Grada o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije*, Historijski arhiv u Osijeku, Osijek, 1967., str. 78-81.

Tablica 8. Struktura obrta u Osijeku 1900. godine³⁴

Obrti	Broj	Postotak
<i>Odjevni obrti</i>	445	42,00
<i>Prehrambeni obrti</i>	132	12,40
<i>Ugostiteljski obrti</i>	131	12,40
<i>Metalski obrti</i>	103	9,70
<i>Građevinarski obrti</i>	89	8,40
<i>Drvni obrti</i>	68	6,40
<i>Ostali obrti</i>	92	8,70
<i>Ukupno</i>	1 060	100,00

Treba naglasiti da se za vrijeme prijelaza s obrtničke proizvodnje na manufakturnu proizvodnju industrija razvijala posve odvojeno od obrta, što se najbolje može vidjeti na primjeru gospodarskoga razvoja Osijeka i Vukovara.³⁵ Zbog sve bržega razvoja industrije početkom 20. stoljeća obrtništvo se nije moglo suprotstaviti konkurentnijoj industrijskoj proizvodnji koja je na tržište plasirala kvalitetne proizvode po znatno nižim cijenama. Stanovništvo je vrlo brzo promijenilo navike; sve je manje kupovalo obrtničku robu opredjeljujući se za proizvode kvalitetnije industrijske izradbe i ljepšega izgleda. Posebice su se promijenile navike kada je riječ o odijevanju i nošenju obuće. Zbog toga su nestali mnogi stari obrti koji su snabdijevali gradsko, ali i seljačko stanovništvo. Tradicijske su navike sve više uzmicale pred gradskim.³⁶

U takvim okolnostima slavonski i srijemski maloobrtnici nisu mogli opstati. Na ruku im nisu išli ni zakonodavni i politički činitelji u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji koji su svu svoju pozornost usmjeravali na državno-pravni položaj i odnose s Kraljevinom Ugarskom. Državna se vlast brinula samo oko toga kako povećati vlastite prihode, dok je narod prepustila njegovoj sudbini. „Narodu se samo oduzimalo, a nije im se ništa davalo: ono malo što se pružalo nije mu donosilo pravu korist.“³⁷

³⁴ Usp. *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I.*, Zagreb, 1913., str. 498-500.

³⁵ Usp. Zvezdana Penava Brekalo, „Industrijalizacija grada Osijeka: Poseban osvrt na prve dvije faze industrijskog razvoja“, *Mostariensia: časopis za društvene i humanističke znanosti*, 26 (2022.) 1, str. 109-111; Vlado Horvat – Filip Potrebica, „Srijemska županija, vukovarsko vlastelinstvo i trgovište Vukovar“, *Vukovar – vjekovni...*, str. 170-176.

³⁶ Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931. godine*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1973., str. 193.

³⁷ A. Cuvaj, *Povijest trgovine...*, sv. 1., str. 60-70; HDA, Depozit br. 36 (1949.).

Stoga su domaći obrtni i industrijski proizvodi sve više uzimali pred jeftinijom stranom robom. To je pravi razlog zašto se obrt nije mogao uspješno razvijati te je tržište postalo ovisno o stranoj proizvodnji. Naime, potrebe su u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji rastle, dok je proizvodnja zaostajala. Iako je bilo dovoljno sirovina potrebnih za razvoj staklarske, keramičke, kožarske, drvne i druge industrije, domaća se industrija nije dovoljno razvijala da bi mogla konkurirati stranoj. Stoga se poslovni sektor teško odlučivao ulagati u domaće projekte.³⁸

Treba naglasiti da je najvažniji događaj na području domaćega narodnog gospodarstva potpisivanje gospodarsvene nagodbe između Carevine Austrije i Kraljevine Ugarske potkraj 1906. godine. Njome je, naime, otklonjena nesigurnost koja je do tada vladala u trgovačkim odnosima Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s jedne i Austrije s druge strane. To je za Slavoniju i Srijem bio temelj za daljnji gospodarski razvoj. Slijedilo je donošenje pojašnoga cjenika, razgraničenje željezničke mreže, dograđivanje cestovne mreže, otvaranje poštanskih brzajavnih i telefonskih postaja, utemeljenje novih i većih veresijskih zavoda te donekle oživljavanje vodenoga prometa snažnijom regulacijom obalnoga pojasa Drave i Save. Sve je to utjecalo na modernizaciju slavonskoga i srijemskoga gospodarstva na početku 20. stoljeća.³⁹

Zaključak

Trgovina je znatno utjecala na rast zaposlenih i podjelu rada, na akumulaciju kapitala i raspodjelu proizvoda te uopće na gospodarsku strukturu Slavonije i Srijema. Doduše, i nadalje su prevladavali seoski prodavači na sajmovima te putujući pokućarci, ali se javio dio malobrojne trgovačke elite koja se zalagala za naobrazbu poduzetnika potrebnih za šire kapitalističko tržište. No, zagovarateljima toga procesa bilo je jasno da taj cilj ne mogu postići bez pomoći države, ali i bez snažna aktiviranja narodnoga potencijala. Stoga u Osijeku, Vukovaru, Vinkovcima i Zemunu počinje školovanje trgovačkoga staleža koji u spomenutim gradovima šezdesetih godina 19. stoljeća potiče osnivanje dioničkih društava, banaka, štedionica i dr. Međutim, već od 1873. godine,

³⁸ Usp. A. Cuvaj, *Povijest trgovine...*, sv. 1., str. 323-324.

³⁹ Usp. isto, str. 298-299.

odnosno nakon „bečkog kraha“, slijede godine borbe za „preživljavanje“. U tome kriznom razdoblju propali su brojni pothvati i ulaganja.

Izgradnjom prve željezničke pruge u Slavoniji (Pecs – Villany – Osijek – Dalj – Budimpešta), a druge u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, od 1870. godine cestovni promet u Slavoniji i Srijemu izgubio je negdašnju važnost. No, riječni promet Dravom, Savom i Dunavom i nadalje je, kao najjeftiniji, zadržao ulogu koju je dotada imao. Doduše, iako je rijeka Dunav od pamtivijeka imala veliko značenje u riječnome prometovanju, ona je do 19. stoljeća u donjemu toku kroz Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju bila najzapuštenija europska rijeka. Stoga brodarstvo na Dunavu nije ni do kraja sedamdesetih godina toga stoljeća ostvarilo znatniji razvoj. Istom su od Berlinskoga ugovora iz 1878. godine uklonjene zaprjeke za brodarenje na donjemu toku Dunava, a nadzor je preuzela Kraljevska ugarska vlada u Pešti. Smatralo se da će od toga doba, nakon obavljenih poslova u tome dijelu riječnoga toka, Dunav dobiti odgovarajuće značenje ne samo za hrvatsko-ugarski dio Monarhije, nego za cjelokupnu trgovinu Austro-Ugarske Monarhije.

Budući da su hrvatske zemlje bile pretežno agrarne, u njima je industrija bila slabo razvijena. Sve do Prvoga svjetskog rata utjecaj u Slavoniji i Srijemu imala je snažna ugarska (mađarska) industrija jer je unutar Austro-Ugarske Monarhije bila privilegirana, dok je hrvatske pothvate mađarska vlada svojom gospodarskom politikom sprječavala ili uništavala. Međutim, za vrijeme Prvoga svjetskog rata promet, trgovina i industrija u Slavoniji i Srijemu dobili su nov zamah jer su ratne (vojne) potrebe bile goleme. Istodobno su prehrambene (ne)prilike dale poticaj da se industrija živežnih namirnica proširi i razvija, i to posebice u Osijeku, jer je Kraljevina Hrvatska i Slavonija kao agrarna zemlja bila snažan dobavljač hrane za vojsku i pučanstvo.

THE ECONOMIC INDICATORS IN EASTERN SLAVONIA AND SRIJEM

Abstract

The aim of this paper is to present the economic circumstances and their features in Eastern Slavonia and Srijem, based on the use of the relevant literature as well as of the available archival materials related to the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century. The paper deals with the economic activity, including the production and the goods exchange in the area of Eastern Slavonia and Srijem at the end of the 19th century and in the beginning of the 20th century. In the agricultural area of Eastern Slavonia and Srijem, the production was dominated by the cultivation of the cereals (wheat and corn), fruits (apples, plums, pears); the viticulture was developed and the livestock breeding was dominated by the pig farming. Due to the economic development, being characterized by the growth of agricultural production, the craftsmanship, traffic and trade, the cities of Osijek, Vukovar and Vinkovci had experienced a certain economic development.

Keywords: *economy; agricultural production; industrial production; traffic; Eastern Slavonia and Srijem.*